

3. HAFTA

- İSLAM'DA MÜLKİYET ANLAYIŞI VE İSLAM HUKUKUNDA ARAZİ (Kısa tekrar)

- OSMANLI ARAZİ SİSTEMİNİN KAYNAĞI

OSMANLI ARAZİ SİSTEMİNİN KAYNAĞI¹

1. Genel

Tarih içinde vergilerin tahsilinde birçok usuller kullanılmıştır. Vergi, ilk ortaya çıktığı dönemlerde bugünkü anlamında olmasa bile bir zorunluluk niteliğine sahipti. İlk Çağda yaşamış Antik Bâbil, Mısır, Çin ve Yunan Medeniyetlerinde vergilerin ödenmesi zorunlu idi. Daha ziyâde dinî bir yükümlülük şeklinde olan bu zorunluluğun sebebi ise İlk Çağ'daki bütün sosyal kurumlara olduğu gibi, ekonomik kurumlara ve ilişkilere yön veren kuralların da kutsal kitaplarda yer alan hükümlerden neşet eden dinî ve ahlakî inançlarından kaynaklanmakta olmasındandı.

Daha sonraki dönemlerde vergi çok değişik faktörlerin etkisiyle şekillenmiş ve tam bir sosyal kurum hâline gelmiştir. Dolayısıyla zorunluluk, vergilerin artık karakteristik özelliklerinden birisi olmuştur. Vergilerin zorunlu bir nitelik kazanmasıyla birlikte zamanla vergilerin tahsilinde de çeşitli devletlerde farklı usûller uygulanmıştır. Eski zamanlarda, günümüzde hemen hemen hiç uygulanmayan başlıca dört vergi tahsil usulü görülmekte olup, bunlar; iltizam usulü (kabâle² usulü), ihale usulü, halk temsilcileri eliyle tahsil usulü ve havâle usulüdür.

2. İktâ Sisteminin Mâhiyeti

Havâle usulünde vergilerin tahsili işlemleri maaş ve hizmetleri karşılığı olmak üzere belirli kimselere verilmekteydi. Adlarına vergi toplama hakkı havâle edilen kimseler, kendilerine tahsis olunan arazilerden çeşitli vergileri tarh ve tahsil etmekteydiler. Tahsis olunan yerlere ise "nân-pare" denilmektedir. Havâle usulünün ilk uygulamalarına İslam devletlerinde rastlanılmaktadır. İktâ sistemi olarak adlandırılan bu usûl daha sonraları Osmanlı İmparatorluğu'nda "Timar Sistemi" adı altında uygulanmıştır.

İktâ, kökeninde, "halifeler tarafından hukukî durumuna göre değişen vergilerini ödemek şartıyla kimsenin mülkiyetinde bulunmayan arazilerin veya maktû bir hazine gelirini temin ettikten sonra bir yere ait sadece vergilerin ya da sonradan ve özellikle Selçuklulardan itibâren, belirli yerlere ait devlet gelirlerinin, hizmet ve maaşlarına karşılık olarak kumandan, asker ve sivil ricâl³, menşûr⁴, tevkî⁵ ve daha başka isimler alan vesikalar ile terk ve tahsisi" anlamında bir kavramdır.

¹ Bu bölüme ilişkin ders notları "İrfan Paksoy, 1858 Arazi Kanunnâmesi Bağlamında Tanzimât'tan Cumhuriyet'e Arazi Mülkiyet Sistemi", Ankara Üniversitesi Gayrimenkul Geliştirme ve Yönetimi Bölümü, Tezsiz Yüksek Lisans Programı Dönem Projesi, Ankara 2019" dokümanından dersin amaçları ve lisans öğrencilerin seviyesi dikkate alınarak hazırlanmış olup her hakkı mahfuzdur.

² Kabâle: İltizam usulünde vergiyi toplayanın (mültezimin) devlete verdiği borç senedi. Bir şeyin parçaları ile birlikte toptan ve götürü satılması.

³ Ricâl: Devlet adamları, ileri gelenler.

⁴ Menşur: Hükümdar tarafından yapılan bir tayini, bir görev veya muafiyeti yahut iktâ tevcihini bildiren belge. Osmanlı Devleti'nde ise menşurluk; vezirlik, beylerbeylik gibi yüksek bir rütbenin verildiğini, önemli bir göreve atanıldığını gösteren padişah fermanı idi. 20'nci yüzyıl başına dek menşur verme işlemi devam etmiştir.

⁵ Tevkî: İslâm devletlerinde hükümdarın kararı, bunun yazılı belgeleri ve mühür anlamında resmî yazışma terimi.



Zamanla her türlü arazi vergileri, maden işletmeleri, gümrük rüsumları, cizye⁶ ve hayvanlar üzerinden alınan zekât-ı sevaim'in⁷ bir tüm iltizama verilmesi de iktâ sistemi içerisinde değerlendirilmiş ve bu şekilde yapılan tahsislere de “mukâtaa”⁸ denilmiştir. Kendisine bu şekilde arazi tahsisi ya da bazı haklar tanınan kimseye (iktâ sahibine) Farsça şekli ile “iktâdar”, mukâtaa sahibi olanlara da “mukâtaadar” denilmiştir. İktâ sistemi çok eski zamanlarda birçok devlette uygulanmıştır.

3. İktâ Sisteminin İslam Devletlerindeki Uygulaması

İktâ sisteminin ilk uygulamalarına İslâm devletlerinde rastlanılmaktadır.

İslamiyette iktâ, arazi-i emiriyyenin (devlete ait olan arazinin) sadece yıllık vergi yahut öşrî hâsılâtının bir hizmet karşılığında bir şahsa ferağ⁹ anlamına gelmektedir.

İslam dünyasında araziye ait vergilerin tahsili suretiyle tesis edilen iktâlardan başka, bir hizmet karşılığında bir vilâyet ya da eyâletin tüm gelirin bir kimseye tahsisi şeklinde tesis edilen iktâlar da vardı.

İktâ sisteminin İslam ülkelerindeki mâhiyetini anlayabilmek için İslam arazi hukukundaki arazi ayırımına kısaca değinmek gereklidir. Daha önce de detaylı olarak izah edildiği üzere İslam arazi hukukunda arazi esas itibarıyla “arazi-i öşriyye, arazi-i haraciye ve arazi-i memleket (arazi-i emiriyye, arazi-i millîye, arazi-i havz, arazi-i mîrîye)” şeklinde üç kısma ayrılmaktadır. Bunların dışında İslam ülkelerinde arazi-i memlûke, arazi-i mevat ve arazi-i fey adı verilen araziler de bulunmaktadır.

Yukarıdaki sınıflandırmada yer alan arazi-i memleket ya da yaygın bilinen adıyla mîrî arazi iki kısımdan oluşmaktaydı: himâ ve iktâ.

- Himâ. Mîrî arazinin bir kısmı “himâ” olarak adlandırılmış ve Müslüman halkın müşterek tasarrufuna bırakılmıştı. Himâ araziden gayr-i müslimler yararlanamazlardı. İslam'dan evvel Araplar arasında cârî olan bu kurum Hz. Peygamber zamanında şahsî tasarruf konusu olmaya başladığından kaldırılmıştır.

- İktâ. Mîrî arazinin diğer bir kısmı ise, “ikta” adı altında beytûlmaldan (kamu hazinesinden) görev almaya hak kazanmış kimselere kira (icar) karşılığında (iktâ-al icare¹⁰, iktâ icâre) verilmekteydi. İşte iktâ sisteminin esas budur.

⁶ Cizye, İslâm devletindeki gayri müslim tebaanın erkeklerinden alınan baş vergisidir. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan gayrimüslimlerin ödemekle yükümlü olduğu cizye vergisinden din adamları, kadınlar ve çocuklar yükümlü değillerdi. Bu vergi 1856 yılında ilan edilen İslahat Fermanı'ndan sonra şeklen kaldırılmakla birlikte “bedel-i askerî” adıyla alınmaya devam edildi. 1908 yılından sonra ise ülkedeki gayrimüslimlerin askerlik yapmaları kabul edildiğinden bu yıldan itibaren “bedel-i askerî” de kaldırıldı.

⁷ Zekat-ı sevâim. Zekâta konu olan koyun, keçi, siğir, deve gibi çift tırnaklı hayvanlar.

⁸ Mukâtaa: Hazine gelirlerinin artırmaya konularak iltizama verilmesi işlemidir.

⁹ Ferağ: Mîrî (mülkiyeti devlete ait olup tasarruf hakkı kullananlara devredilmiş) arazi veya (tapu vergisi ve aylık / yıllık olmak üzere çift vergiyi içeren) icâreteinli vakıf malı üzerindeki tasarruf hakkının devrini ifade eden Osmanlı hukuk terimidir. Ferâğ zaman zaman taşınmazların hibe, temlik ve satımı anlamında da geçmekle birlikte hibe, temlik ve satımda mülk olan taşınır veya taşınmazların aynı üzerindeki mülkiyet hakkının bir başkasına devri, ferâğda ise çıplak mülkiyeti bir başkasına ait olan belirli gayrimenkuller üzerindeki tasarruf hakkının (menfaat mülkiyeti) nakledilmesi söz konusu olduğundan aralarında fark vardır. Taşınmazlar bahse konu olunca, ferağ ifadesi çoğu zaman devir ifadesi ile ve birbirinden ayırt edilmeksizin kullanılmaktadır. Oysa bu iki kavram birbirinden farklıdır. Ferağ; mîrî mutasarrıfının, bu arazi üzerindeki tasarruf hakkını, devletin izni ile bedelsiz yahut bedel karşılığı bir başkasına terk etmesidir. Devir ise: mülk taşınmazların, mülkiyetin devrini içeren bir hukukî muamele ile bir başkasına temlikini ifade etmek için kullanılır. Mülk gayrimenkullerde mülkiyetin devri muamelesi. Mecelle'de düzenlenmiştir. Mîrî arazi üzerindeki tasarruf hakkının ferağı ise Arazi Kânunnâmesinde hükme bağlanmıştır. Ferağın bir esaslı unsuru daha vardır; o da devletin izni şartıdır. Ferağ, ivaz mukabil olabildiği gibi ivazsız da olabilir.

¹⁰ İcâre: Temelde mal ve hizmetin ücret karşılığı kiralanması mâhiyetindeki hukukî işlem türleri, Hz. Peygamber döneminden itibaren Kuran ve Sünnet'in genel ilke ve özel hükümlerinin de desteğiyle gelişerek ve sağlam bir dinî-ahlâkî zeminde sağlıklı bir işleyiş kazanarak devam etmiş, İslâm hukuk ekollerıyla belli bir doktriner yapı kazanarak “icâre akdi” başlığı altında ifade edilmeye başlanmış, İslâm hukukunda icâre, klasik fıkıh literatüründe genelde bey' (satım-satış)



İktâ sistemi Hz. Peygamber zamanına kadar çıkarılabilir¹¹. Hz. Peygamber temlik¹² şeklinde iktâlar vermiş ve bu iktâ sahiplerine de zekâtтан başka bir sorumluluk yüklememiştir.

İslam'ın başlangıç yıllarında iktâ sisteminin uygulanmasının bazı nedenleri vardı. "İslam fütûhatının başlangıcında zaptedilen yerler (Arap) askerlerin mülkü olarak kabul edilmiştir. Bu usûl orduyu ortadan kaldıracak ve maliyeyi yıkacak bir nitelik arz ettiğinden Hâlife Hz. Ömer (634-644), araziye eski sahipleri elinde bırakarak, bunların borçlandığı vergileri, hazine hesabına tahsil edip askerlerin maaşlarına tahsis etmiştir. Bununla birlikte, fetihler nedeniyle sahipsiz kalan yerlerin, devlete vergilerini ödemek şartıyla şahıslara terk edilmesinden doğan ve iktâ olarak adlandırılan bir düzenleme ortaya çıkmıştır.

Ebû Hanife (699-767)'nin öğrencilerinden Ebu Yusuf (731-798) da hâlifenin devlet arazisinden bir şahsa iktâ verdiği zaman, ondan sonra gelecek hâlifenin verilen o yeri geri alamayacağını veya başkasını veremeyeceğini belirterek; artık, arazinin mülk hâline gelmiş olduğunu kaydeder. Arazinin iktâen devri denen bu uygulamada artık arazi mülke dönüşmekte ve vârislerine de intikâl edebilmektedir. Bununla beraber Abbasîler devrinde (750-1258) iktâ, mülk olarak değil, daha ziyâde Osmanlı'da uygulandığı usûlle uygulanmıştır. Yine temlikî (arazinin mülkiyetini de devreden) iktâ uygulamasına da yer verilmiş olmakla birlikte Abbasîlerdeki "araziye üç yıl boş bırakanın elinden alınması" prensibinin daha sonra Osmanlı arazi kanunlarında da aynen uygulandığı görülmektedir.

İslam ülkelerindeki tahsil şekillerine göre iktâlar mülkiyet hakkı ile birlikte tahsis edilen iktâlar (mülk iktâlar) ve sadece intifâ hakkı ile birlikte tahsis edilen (mülk olmayan) iktâlar olmak üzere iki kısma ayrılmaktaydı

- Mülkiyet Hakkı ile Birlikte Tahsis Edilen İktâlar: Mülk iktâlar, mîrî araziden belirli bir kısmının (himâ arazisi dışında kalan yerler) iktâ sahiplerine temlik edilmesiyle oluşturulmaktaydı. Bu şekilde verilen iktâlara "iktâ-ı temlik" denilmekteydi. İktâ sahipleri (iktâdarlar) mîrî araziden faydalanan köylülerden aldıkları vergilerin bir kısmını "iktâ-ı icâre" olarak hazineye ödemekteydiler. Ancak bazı görüşlere göre temlikî iktâlar, mîrî araziden değil, ancak arazi-i mevattan yapılabilmekteydi. Mülk iktâların sebebi arazinin imarını temin etmektir.

- Sadece İntifa Hakkı ile Tahsis Edilen İktâlar: Bu şekilde tahsis olunan iktâlarda mülkiyet devletin olup, araziden sadece istifade etmek ve hâsılât almak iktâ sahibine aitti. Diğer bir ifadeyle iktâdar arazinin sahibi değil, kullanıcısı ve kiracısı durumundaydı.

İktâ sistemi başta Emevî ve Abbasîler olmak üzere birçok İslam ülkesinde uygulanmıştır. Emevî ve Abbasî hâlifelerinin kendi akrabalarına verdikleri iktâlardan vergi alınmazdı. Bu iktâlardaki halk vergilerini iktâ sahibine (iktâdara) veya bunun vekil etmiş olduğu memura ya da iktâ sahibi, iktâ-yı iltizama vermişse, mültezime verirdi.

akdinden sonra ikinci sırada ve önemde ele alınan, başta modern hukuktaki kira ve iş (hizmet) sözleşmeleri olmak üzere menfaat ve emeğin ücret karşılığında süreli olarak temlik ve tahsisini konu alan sözleşme türlerini kuşatan özel bir akdin adı olmuştur.

¹¹ İktâ konusunda Kuran'da hüküm bildiren açık bir âyet olmayıp bu husustaki görüşler Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarına dayandırılmakta, ayrıca sahâbe devri uygulamaları, özellikle de Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer dönemindekiler, sünnete açıklık getirmesi açısından özel öneme sahiptir.

¹² Temlik: Mülk devrini sağlayan işlem. Eşya üzerindeki mülkiyet hakkını veya malî bir hakkı başkasına devretmeyi ifade eden temlik özellikle malî nitelikteki hukukî işlemlerin taksimi açısından önem taşır. Hukukî işlemler özellikle işlevleri açısından tasnif edilirken mülkiyet devri sağlayanlara temlikât adı verilmiş, bir malın aynına (cismanî varlığına) veya menfaatine dair mülkiyetin aktarımını hedefleyen işlem ve akidler bu kapsamda değerlendirilmiştir. Temlik bir bedel karşılığında (ivazlı) olursa muâvaza, bedelsiz olursa teberru adını alır.

Görüldüğü üzere İslam dünyasında iktâ sistemi bazen iltizam usulü ile birlikte uygulanmıştır. Nitekim İnalıcık'a göre iktâ-ı istiğlal Roma İmparatorluğu'nda geniş bir uygulama alanı bulan iltizam usulünden (locatio usulünden¹³) alınmış görünmektedir.

İslam dünyasında iktâların kayda geçirilmesine değinilmesi söz konusu kapsamda önem taşımaktadır. Aslı Grekçe olup, sonradan Arapça ve Farsça aracılığı ile Osmanlı Türkçesine geçen defter kelimesi, "deb" kökünden gelmektedir. Defter tutma işinin (634-644 döneminde hâlifelik yapmış olan) Hz. Ömer zamanından itibaren uygulanmaya başlandığı ve tüm İslâm devletlerinde de devam ettiği bilinmektedir. İslâm'ın ilk dönemlerinde okur-yazar olmayan ve hesap işlerini iyi bilmeyen Araplar defter tutma işini Yahudî ve Hristiyanlara bırakmışlardı. Ancak devlet arazilerinin büyümesi ve bu işlerin öneminin artması üzerine Abbasîler devrinde bu işleri kontrolünde tutan bir vezirlik makamı oluşturulmuştur. Öncelikle Endülüs Emevîleri (765-1031) bu işi daha iyi örgütlenmiş olarak kurmuşlar ve defter tutma ve maliye işleri için bir vezir tayin etmişlerdir.

İslâm âleminde merkezî idarede kullanılan defter türleri hakkında bilgi veren ilk eser, Mahmut b. Ahmed el-Harizmî'nin (d. ?-öl. 997) 10. yüzyıl'da kaleme alınan, (iki makâle, on beş bölüm, doksan üç kısımdan oluşan) Mefâtiḥü'l-'ulûm adlı ansiklopedik kitabıdır. Adı geçen eserde Harizm ve Sâsânîlerde malî ve askerî alana ilişkin defterler de anlatıldıktan sonra arazi ölçümlerine ait kayıtların tutulduğu "dürûzen" adını taşıyan defterlerden bahsedilmektedir. Yine, Ebu'l-Kâsım İbnü's-Sayrafi Mısır'da Fâtîmîler (910-1171) zamanında idârî işlemlerde kullanılan defterlerden bahsetmektedir. Bu iki yazarın sözünü ettiği defterlerden bazılarının Abbasîler (750-1258) zamanında da kullanıldığı ve diğer İslâm devletlerine de örnek oluşturduğu, aynı şekilde Anadolu Selçuklularında (1077-1308) fethedilen yerlerde arazi tahriri¹⁴ (kadastral kaydı) yapılarak bunlara ait defterler düzenlendiği bilinmektedir.

Eyyübîlerde (1171-1252) ve Memlûklarda (1250-1517) iktâların dağıtımı ve kontrolünden sorumlu olan Dîvânü'l-Ceyş'de (Askerî Divanda) iktâlarla ilgili bilgilerin kayıtlı olduğu cerîdeler (defterler) tutulduğu, yine Büyük Selçuklularda (1038-1157) Dîvân-ı Arz ve Anadolu Selçuklularında ise Muinüddin Pervâne'nin (... - 1277) idaresinde Dîvân-ı Pervâneğî adında divanlar bulunup, bunların arazi ile ilgili konularda ve özellikle iktâlar ile uğraştıkları ve bunlara ait kayıtları defterlere geçirdikleri bilinmektedir.

Bütün bunların yanında özellikle İlhanlılarda (1251-1335) defter tutma usûlünün daha sistemli uygulandığı ve Defterhâne adında bir teşkilâta sahip oldukları görülmektedir. 14'üncü yüzyıldan kalma eserler ışığında İlhanlılarda kullanılan defter türleri hakkında detaylı bilgi edinilmektedir. Bunlardan örneğin rûznâmçe¹⁵ (Şekil 4.1), avarece, kânûn gibi defterlerin aynı ya da farklı bir adla Osmanlılarda da karşılığı bulunmaktadır. Malî teşkilâtı başlangıçta İlhanlı etkisinde gelişen Osmanlı Devleti'nde de zamanla sistemli bir şekilde defter tutulmuştur. Nitekim ilk dönemlerden itibaren defter tutulduğu ve bunların muhafazâsına büyük önem verildiği de bilinmektedir. Aynı şekilde İlhanlılarda

¹³ Locatio usulü. Toplumdaki mal ve hizmet ihtiyacının ve arzının tabii bir sonucu olan ve borçlar hukukunun temel akidlerinden birini oluşturan kira akdinin satış akdi gibi uzun bir tarihî geçmişinin olduğu ve farklı toplumlarda değişik hukukî adlandırma ve şekillerle de olsa varlığını koruduğu bilinmektedir. Roma hukukunda tam iki taraflı bir iyiniyet akdi olan "locatio conductio", modern hukuktaki âdi kira ve hâsılat kirası akidleri ile istisnâ (eser, sipariş sözleşmesi) ve hizmet akidlerini içine alacak şekilde geniş bir kapsama sahipti. Locatio conductio ile taraflardan biri, karşı tarafın vermeyi taahhüt ettiği ücret karşılığında ya belirli bir süre için bir eşyanın kullanılmasını sağlamayı veya belirli bir süre hizmet ifâsını ya da belirli bir eser meydana getirmeyi taahhüt etmekteydi. Bu sebeple rızâî bir akid olan locatio conductio doktrinde üçlü bir ayırma tâbi tutulur.

¹⁴ Tahrir: Arazi sayım ve yazımı / kayıt işi. Fethedilen yerlerin nüfusunu, vergi durumlarını, mülkiyet ve tasarruf sistemini ortaya koymak için merkezden gönderilen İlyazıcı (yahut Tahrir Emini) unvanını taşıyan kişilerce yapılan arazinin tescil işine tahrir denmiştir. Bu işlemlerin kaydedildiği ana kütüklere (defterlere) de Tahrir Defteri denilir. 17'nci yüzyılın ortalarına kadar belli aralıklarla yapılan tahrirler, daha sonra Devlet yönetiminde baş gösteren istikrarsızlıklar sebebiyle ihmâl edilmiş, eski tahrirler, defterler üzerine yazılan ilave bilgilerle Tanzimât'a kadar kullanılmıştır.

¹⁵ Rûznâmçe: Geçmiş dönemlerde, Müslüman, Müslüman Türk devletlerinde, devletin gelir ve giderleri ile bunlara ilişkin açıklamaların günün gününe yazıldığı maliye defterleridir.

“Defterdâr-ı Memâlik” adı verilen görevlinin kontrolünde bir Defterhâne teşkilâtı bulunması, tıpkı defter türlerinde olduğu gibi defterlerin muhafazası konusundaki teşkilâtlanmada da İlhanlıların Osmanlıya etkilerini açıkça ortaya koymaktadır.

Birbirinden farklı coğrafyalarda ve farklı zamanlarda kurulan devletlerdeki kurumlar, defter usûlleri ve bunların isimleri değerlendirildiğinde, bütün bu kurumların aynı kültür temelinden ortaya çıktıklarını açık bir şekilde göstermektedir.

Sonuç olarak, İslâm tarihinde ilk örneklerine Hz. Peygamber döneminde rastlanan iktâ, Hulefâ-i Râşidîn (632-661), Emevîler (661-750) ve Abbasîler döneminde (750 -1258) tekâmül etmiş ve Endülüs'ten Hindistan'a kadar uzanan sahada hüküm süren bütün İslâm ve Müslüman Türk devletlerinde uygulanan bir sistem hâline gelmiştir.

4. Büyük Selçuklu Devleti'nde İktâ

İktâ sisteminin çok geniş bir uygulaması Büyük Selçuklu Devleti (1040-1157) ve bunu takiben de Anadolu Selçuklu Devleti'nde (1075-1318) görülmektedir.

Büyük Selçuklu Devleti askerî iktâ sistemini uygulayan ilk Müslüman Türk devletidir. Büyük Selçuklu Devleti'nin uyguladığı bu sistem daha önce Emevîler, Abbasîler, Endülüslüler, Fatımîler, Eyyübîler (1171-1252) ve Büveyhoğullarının (932-1056) uyguladığı iktâ sisteminden oldukça farklıydı.

Büyük Selçuklu Devleti'ndeki iktâ sisteminin mahiyetine gelmeden önce, bu sistemin uygulanmasını gerektiren nedenlere özetle de olsa değinmek uygun olacaktır. Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla birlikte Orta Asya'daki Oğuz Türklerinin batıya göç etmeye başlaması Büyük Selçuklu Devleti'ni güç bir duruma sokmuştu. Devlet bir yandan bu göçebelere yer bulmak, diğer yandan da ülke dâhilinde emniyet ve güvenliği sağlayarak ülkeyi ve çiftçileri korumak amacıyla bu göçü Bizans egemenliğindeki Anadolu topraklarına yöneltmişti. Selçukluların Anadolu'yu fethetmeleri de esâsen buradan kaynaklanmıştır. Fakat Büyük Selçuklu Devleti'ni kuran bu göçebe kesimin, yine o devletin yaşaması için, askerî kuvvetin esasını oluşturması bir zarûretti. İşte Büyük Selçuklu Devleti'nde iktâ sisteminin ortaya çıkması buradan kaynaklanmıştır. Devlet bu göçebe kesime askerî hizmetleri karşılığında irsî (soya bağlı) olarak arazi dağıtımını yapar ve bu arazilere ait vergiler ile reâyânın şahsından alınan vergilerin tahsilini de askerlere bırakır.

Büyük Selçuklu Devleti'ndeki askerî iktâ sisteminin kurucusu Büyük Selçuklu Devleti'nin meşhur veziri Nizamülmülk (1018-1092)'tür. Nizâmülmülk, İslâm dünyasında daha önce de mevcut olan iktâ usûlünü Türk-İslâm unsurlarını birleştirmek suretiyle daha sistemli bir hâle getirip bütün ülkede uygulamaya koymuştur. Selçuklular tarafından ilk olarak Sultan Melikşah döneminde 1073 yılında uygulanmaya başlanan askerî iktâ sistemi 1087 yılından itibaren bütün ülkede büyük ölçüde uygulamaya konulmuştur. Göçebe Türkmenlerin Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşunda ve fetih harekâtında önemli hizmetleri olmakla birlikte onların eski geleneklerini devam ettirip yağmacılık yapmalarına engel olmak ve onları araziye bağlı bir unsur hâline getirmek gerekiyordu. Ayrıca ordunun masraflarını hazineye hiçbir yük getirmeden karşılamak ve toprakların ekilip biçilmesiyle mâmûr hâle gelmesini, ülkenin refah seviyesinin yükselmesini sağlamak gerekiyordu. İşte Nizâmülmülk bu ve benzeri sıkıntıları giderip, ihtiyaçları karşılamak, askerî ve idârî unsurlar ile reayâ arasındaki ilişkilerin ahenk içinde yürütülmesini sağlamak amacıyla iktâ sistemini uygulamaya koymuştur. Nizâmülmülk geliştirdiği askerî ve idârî iktâ sistemiyle hazineyi büyük bir malî külfetten kurtardığı gibi tarım arazilerini iktâ bölgelerine ayırarak gelirlerini askerlere tahsis etmiş ve böylece ülkenin refah seviyesinin yükselmesine ciddi katkı sağlamıştır. Zîrâ daha önce karışıklıkların hüküm sürdüğü bölgelerde üretim yapılamıyor ve dolayısıyla hiçbir gelir elde edilemiyordu.

İktâ sistemi, Büyük Selçuklulardan itibaren belirli yerlere ait devlet gelirlerinin savaşlarda gösterdikleri başarıya mukabil özellikle komutan ve askerlere terk ve tahsis olunması şeklindeydi. Savaşlarda yararlılık gösterenler iktâ verilmek suretiyle taltif ediliyor, yine büyük hizmeti geçen



askerlerin mevcut iktâları da artırılıyordu. İktâların dağıtımı işi daha ziyâde cülûs¹⁶ zamanlarında veya zafer dönüşlerinde yapılırdı. Ayrıca devlet hizmetinde büyük mevkîlere çıkarılan sivil zevâta da mevkîlerinin önem derecesi ile uygun olarak iktâ verilirdi. Bu nedenle bu sisteme “Askerî İktâ Sistemi” adı verilmiştir.

Büyük Selçuklularda da Abbasîler devrinde uygulanan iktâ sisteminden farklı olarak, iktâ sahipleri devlete vergi veriyor olmakla birlikte zamanla bunu aksatmaya ve çiftçiyi daha fazla gelir için zorlamaya başlamışlardı. Devletin bu duruma müdâhalede başarısız olması devlet gelirlerinin azalmasına sebep olduğu gibi çiftçiyi de zor duruma düşürmüştü. Nizâmülmülk devletin güçlü olmasında faydalanarak arazi üzerinde yeni bir kanun yapıp arazi hukukunu islah etmiş, bu çerçevede askerî hizmet karşılığı olmak üzere ve irsî (soya bağlı) olarak intikâl edebilecek bir yapıda araziye parçalara ayırıp, bunları askerlere dağıtmıştı. Böylece iktâ sahibi yaptığı kişileri askerliğe ve ülke savunmasına zorunlu kılmıştı. Bu düzenlemeye göre kendilerine arazi iktâ edilenler, reâyâdan şahsını, malını ve ailesini sıkıntıya sokmayacak şekilde belirli bir miktar vergi alabilecek, bundan fazlası için reâyâyâ zulmedemeyecekti. Reâyânın ise sultana gidip şikâyet edebilme hakkı olacaktı. İktâ sahipleri “mülkün sultana ait olduğunu” unuttur ve farklı davranırlarsa iktâları ellerinden alınacaktı. Ayrıca, iktâ sahiplerinin belirli bir bölgede yerleşip arazi ve güç sahibi beyler hâline gelmemeleri için belirli aralıklarla farklı yerlerde iktâ verilmesi de öngörülmüştü. Nizâmülmülk’ün koyduğu bu esaslar ile arazi bir düzene sokulduğu gibi sayıca artmış düzenli bir ordu da teşkil edilmiş oluyordu.

İktâ sahiplerinin buldukları yerlerdeki arazinin ıslahı ve tarımın gelişmesi için çalışmaları, iktâlarının ellerinde kalacağından emin olmalarına hatta verâset yoluyla çocuklarına intikâl etmesine bağlı idi. Bundan dolayı Selçuklular görevlerini sürdürmeleri şartıyla iktâlarını hayatları boyunca muktâların ellerinde bıraktıkları gibi sadece mülkiyette cârî olan miras yoluyla babadan oğula intikâl etmesini de sağladılar.

İktâ sahipleri (muktâlar) bütün ihtiyaçlarını iktâ gelirinden sağlıyorlar ve devlet hazinesine yük olmazlardı. Muktâlar kendilerine tahsis edilen vergi dışında reâyâdan hiçbir talepte bulunamazlardı. İktâ sistemiyle askerlerin araziye bağlanması sayesinde ücretli askerlerden oluşan merkez kuvvetleri hâriç ordunun büyük bir kısmını teşkil eden iktâ sahipleri kendi geçimlerini ve seferde muhtaç oldukları bütün teçhizat ve ikmal maddelerini kendi iktâlarından sağlıyorlardı. Muktâlar, Sultanın emriyle komutanlarının sevk ve idaresinde sefere katılan bu askerler barış döneminde askerî eğitimle veya kendilerine verilen diğer görevlerle meşgul olurlardı. Sultan Melikşah devrinde (1072-1092) askerî iktâ sistemi sayesinde iktâlar ülkenin her tarafına dağıtılmış, böylece ordunun gittiği her yerde gerekli erzak ve silâh hazır bulundurulması sağlanmıştı.

Büyük Selçuklu Devleti’ne ait birçok kayıtlar da iktâ sahiplerinin yasal tüm vergileri bizzat kendi memurları vasıtasıyla tahsil edecekleri belirtilmektedir. “Ancak bunlardan bazılarında ve vekâyinâmelerde¹⁷ iktâ sahiplerinin Hazineye yıllık maktu (belirlenmiş) bir vergi ödediği görülmektedir.

Selçuklu tarihi üzerine geniş araştırmalar yapmış olan Osman Turan, Selçuklu askerî iktâ sistemi konusunda şu hususları ifade etmektedir:

“Selçukluların Türk-İslam unsurlarını birleştirmek suretiyle kurdukları yeni müesseseler arasında askerî iktâ sistemi en mühimini teşkil eder... Gerçekten İslam dünyasına ait bulunan iktâ usulü Selçuklu devrinde Türk askerî ve idârî feodalizmine göre tamamıyla yeni bir mâhiyet almıştı. Selçuklular askerlerini İmparatorluğun her tarafına dağıtarak arazi vergilerine bağlı bir ordu vücûda getirirken devletin temelini teşkil eden bir kısım Türkmenlerin geçimlerini temin ediyor ve memleketin

¹⁶ Cülûs: Sultanın tahta çıkma töreni.

¹⁷ Vekâyinâme: Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları ve Osmanlılar’da tarihî olayları kronolojik sırayla anlatan, genellikle hükümdarların ya da önemli devlet adamlarının başından geçenler temel alınarak yazılan tarihî eserler.

imarına ve idâresinde de yeni bir imkân buluyorlardı. Gerçekten iktâlar babadan evladına intikâl etmekte ve üretimin artması nispetinde gelirlerinin de artacağı için iktâ sahiplerini memleketin imarına teşvik eylemekte idi”.

Nizamülmülk’ün “Siyasetnâme” adlı eserinde bu sistem konusunda da önemli bilgiler bulunmaktadır. Bahse konu eserin beşinci bölümünde “iktâ sahiplerinin reâyâ üzerinde kendilerine havâle edilen yasal vergileri dürüstlükle tahsil etmeleri, bu esaslara uymamaları hâlinde iktâlarının ellerinden alınacağı” ifade edilmektedir.

Melikşâh döneminde (1072-1092) 400.000 kişi olduğu rivayet edilen Büyük Selçuklu ordusunun büyük kısmının iktâ askerlerinden oluştuğu düşünülecek olursa, askerî iktâ sisteminin ne derece etkin bir askerî yapılanmaya imkân tanıdığı daha iyi anlaşılacaktır.

Merkezî otoritenin güçlü olduğu dönemlerde Büyük Selçuklu İmparatorluğu’na iktisadî ve askerî açıdan büyük yararlar sağlayan iktâ sistemi taht kavgaları, isyanlar ve Batınî faaliyetleri yüzünden merkezî otoritenin zaafa düştüğü dönemlerde komutanlar (ümerâ) ve atabeyler bu sistemi kötüye kullanmışlari, iktâ sahipleri buldukları yerlerdeki özel mülkleri gasp etmişler, idârî iktâ ise kanunsuz bir şekilde babadan oğula geçmiş veya sözleşmeyle tasarruf edilen mülkiyete dönüşmüştür.

Büyük Selçukluların uyguladıkları sistemin en büyük dezavantajı ise özellikle sınır boylarında hânedan üyelerine ve büyük emirlere iktâ edilen yerlerde güçlü siyasî yapılanmaların ortaya çıkmasıdır.

5. Anadolu Selçuklu Devleti’nde İktâ

Büyük Selçuklu Devleti’nin Anadolu şubesi olması nedeniyle bu devletin siyasî geleneği üzerine kurulan Anadolu Selçuklu Devleti’nde de iktâ sistemi uygulanmıştır. Ancak Anadolu Selçuklu iktânının içeriği ve sistemin işleyişiyle ilgili çeşitli çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, konuyla ilgili bütün hususlar tam olarak aydınlatılamamıştır. Bu durumun temel sebebi, döneme ait kaynaklarda (iktâ tevcihi ve bununla ilgili işlemlere ait resmî belgelerden mahrum olmak da başta olmak üzere) konuyla ilgili yeterli bilginin mevcut olmaması gibi, döneme ilişkin eserlerde ve kaynaklarda rastlanan bilgilerin de konunun bütün yönlerini aydınlatmaktan uzak olmasıdır.

Mevcut kayıtları değerlendiren bazı araştırmacılar, zaman zaman tahminler bazen de genellemeler yapmak suretiyle konuya ışık tutmaya çalışmışlarsa da meselenin tam anlamıyla çözümü mümkün olmamıştır. Üstelik araştırmacılar tarafından ileri sürülen farklı görüşler, konu hakkında harâretli bir tartışmanın başlamasına zemin hazırlamıştır ki bu durum iktâyı Selçuklu tarihinin üzerin de en fazla tartışılan meselelerinden biri hâline getirmiştir.

Anadolu Selçuklu iktânının, Büyük Selçuklu ve diğer Yakın Doğu devletlerinden farklı, kendine has özelliklere sahip bir nizam olduğunu ileri süren Osman Turan, Anadolu Selçuklu ve buna bağlı olarak da Osmanlı iktânının kaynağını Orta Asya geleneğine bağlamış ve onu takip eden birçok araştırmacı da Selçuklu iktânının, eski Türk arazi hukuku ve “ortak hâkimiyet” prensibinin yeni şartlara uydurulmasından ibâret olduğu fikrini benimsemişlerdir.

Anadolu Selçuklu iktâ üzerinde çeşitli çalışmaları bulunan ve iktânın feodalite ile ilgilendirilmesine en ciddî eleştirileri yapan Fransız oryantalist ve tarihçi Claude Cahen (1909-1991) de Orta Asya geleneğini tümünden reddetmemekle beraber, Anadolu Selçuklu iktânının kaynağının sadece buna bağlanamayacağını söylemektedir. Cahen’e göre Anadolu Selçuklu Devleti’nde kurulan arazi hukuku ve iktâ düzeni üzerinde, Türklerin Anadolu’ya geldikleri sırada bölgede uygulanmakta olan Bizans “pronoia” sistemi, İslâm ve Sâsânî geleneklerinin de belirleyici bir rolü bulunmaktadır.

İktânın daha Anadolu’nun fethi sırasında bölgede uygulanmaya başlandığı ve zamanla bir yandan bu yeni coğrafyanın siyâsî, sosyal ve ekonomik şartlarına diğer yandan ise Anadolu Selçuklularının idârî politikası doğrultusunda gelişerek kendine özgü bir nitelik kazandığı şüphesizdir. Nitekim Anadolu’daki ilk arazi tevcihleri, Malazgirt Savaşı’ndan (1071) sonra Büyük Selçuklular tarafından



yapılmıştır. Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurulmasından (1075) sonra da aynı uygulama devam etmiş ve Süleyman Şâh'tan itibaren (1075-1086) başta Anadolu'da faaliyet gösteren Türkmen beyleri olmak üzere çeşitli devlet ricâline araziler tevcih edilmiştir. Ancak Anadolu Selçuklu Devleti'nin kuruluş dönemine tesadüf eden ve zaman zaman iktâ olarak adlandırılan bu ilk arazi tevcihlerini, gerçek anlamda iktâ olarak değerlendirmek yanıltıcı olabilir. Her ne kadar bu ilk arazi tevcihlerinin klasik iktâ nizamına veya bu nizamın öngördüğü şart ve hukuka uygun olup olmadığını gösteren detaylı bilgi mevcut olmasa da devletin siyâsî, idârî ve askerî yapısının büyük oranda Türkmen unsuruna, aşiret anânelerine dayandığı, siyâsî ve idârî yapılanmanın, merkezî otoritenin tam anlamıyla kurulmadığı "Kuruluş Dönemi"nde, diğer kurumlar gibi iktâ nizamının da henüz tam anlamıyla ve sistemli bir şekilde uygulandığını söylemek zordur. Bu durumda daha çok Türkmen beylerine yapılan arazi tevcihlerinin, yeni fethedilen yerlerin beyler arasında paylaşılması şeklinde olup bir yandan Türkmenleri yeni fetih faaliyetlerine yönlendirmek diğer yandan ise yerleşik hayata geçmelerine zemin hazırlamak amacına yönelik olduğu söylenebilir. Bu konuya dikkat çeken Cahen de Anadolu Selçuklu Devleti'ndeki arazi idâresi ele alınırken kullanılan kavramların dikkatli seçilmesi gerektiğini, 12'nci yüzyılda arazilerde yapılan taksimatın iktâ olmadığını, bu tevcihlerle daha sonraki dönemlerde ordudaki emîrlere verilen iktâların birbirinden ayrılması gerektiğini belirtmektedir.

Selçuklu Türklerinin Anadolu'da kesin olarak yerleştikleri, devlet teşkilâtı, idârî ve sosyal nizamın büyük ölçüde kurulduğu 12'inci yüzyıl sonlarından itibaren ise iktânın hızla yaygınlaştığı ve Anadolu Selçuklu Devleti'ne özgü özelliklerle devletin idârî ve askerî yapılanmasının temelini oluşturduğu görülmektedir. Bu dönemde, bir yandan bir asırlık kuruluş devresinde meydana gelen "anlayış farklılığı" veya "zihniyet değişikliği", diğer yandan ise siyâsî ve askerî ihtiyaçların sevkiyle merkezî bir yapıya bürünen devlet, iktâ nizamını da bu yapıya uydurmuş ve bahse konu nizamı başarılı bir şekilde uygulayarak idârî ve askerî mekanizmanın düzenli bir şekilde işlemesini sağlamıştır.

Nitekim kuruluş döneminde bir vilâyetin askerî, idârî, malî bütün işleri emîr ve komutanlara iktâ olarak verilmekteyken, özellikle II. Kılıç Arslan'dan sonra "feodal" parçalanmalara son vermek amacıyla Anadolu'da askerî iktâların küçültüldüğü ve bir vilâyetin başına serleşker (sübaşı) olarak gönderilen büyük emîr ve kumandanların -o bölge askerlerinin komutanı olmakla beraber- yetkilerinin tamamıyla sınırlandırıldığı, bütün vilâyetin vergileri, emrindeki askerlere ait malî gelir ve iktâlar üzerinde tasarruf hakkı tanınmayarak sadece kendisine tahsis edilen maaşla yetinmesinin sağlandığı görülmektedir. Böylece Anadolu Selçuklu iktâ, "feodal" parçalanmalara, mukâtarların (iktâ tahsis edilenlerin) başına buyruk hareketine imkân tanımayan, merkezî bir anlayış üzerine kurulmuş olup bu durum, idârî olduğu kadar askerî bakımdan da devletin hızla merkezî bir yapıya evrilmesini sağlamıştır.

Anadolu Selçuklu iktânın askerî niteliğinden de söz etmek gerekirse döneme ait kaynaklar, Cahen'in "Anadolu Selçuklu iktânının askerî bakımdan bir önemi haiz olmadığı" görüşünün aksine, söz konusu sistemin askerî niteliğini açık bir şekilde ortaya koyar mâhiyettir. Nitekim İbn Bîbî, iktâ askerlerini genellikle "sipâhiyân-ı kadîm/sipâh-ı kadîm", "leşker-i kadîm" veya "asâkir-i kadîm" ifadeleriyle zikretmiştir. Bunların yanında, herhangi bir sefer veya olay nedeniyle bahsettiği "ülkenin etrafına dağılmış askerler" veya "vilâyet askerleri" ifadelerinin, ferman gönderilmek suretiyle orduya katılması emredilen ve görevlerinin tamamlanmasından sonra yurtlarına, memleketlerine döndükleri kaydedilen askerî kuvvetlerin de iktâ askerleri olduğu şüphesizdir. Ayrıca iktâ arazilerinin idârî ve askerî âmirleri olmaları nedeniyle iktâ askerlerinin bağlı bulunduğu serleşker veya sübaşılarla ilgili her kayıt da iktâ askerleriyle ilişkilidir.

Anadolu Selçuklu iktânın askerî niteliği, döneme ait münşeat¹⁸ dergilerinde yer alan çeşitli belgeler tarafından da doğrulanmaktadır. Nitekim "Tekârîrü'l-Menâsıb"da yer alan bütün serleşkerlik menşurlarında, serleşkerlerin, bölgedeki iktâ askerlerinin göreve hazır hâlde bulundurulmasından sorumlu oldukları belirtilmiştir. (Anadolu Selçuklu Devleti dönemine ait eserlerden biri olan)

¹⁸ Münşeat: Mektup dâhil her türlü resmî ve özel yazıyı toplayan, yazım esaslarını gösteren eserlerin genel adı.



“Rusûmü’r-Resâ’il”deki bir vesikada da Büyük Selçuklularda olduğu gibi Anadolu Selçuklularında da ordunun büyük kısmının iktâ askerlerinden oluştuğunu ortaya koymaktadır.

Anadolu Selçuklu Devleti’nin Köseadağ Savaşı’ndan (1243) sonra Moğol vesâyeti altına girmesi, birçok kurum gibi iktâ nizamını da olumsuz etkilemiştir. Bu dönemde bir yandan siyâsî ve idârî mekanizmada, diğer yandan ise sosyal ve ekonomik yapıda meydana gelen sarsıntı, iktâ nizamının düzenli bir şekilde işlemesine imkân vermediği gibi, her geçen gün bozulmasına zemin hazırlamıştır. 1243 öncesinde sınırlı bir şekilde uygulanan iktâların mülk hâline getirilmesi uygulaması, Moğol idarecilerinin de etkisiyle hızla artmıştır.

Moğolların, Anadolu Selçuklu Devleti’ni yıkmaları sonucu, eyâletlerin bir bölümü yüksek devlet memurlarının ellerinde beylikler hâline gelmiş, diğer bölüm de Moğol vâlilerin ellerinde beyliklere dönüşmüştür. Daha aşağı düzeylerdeki devlet memurları ise devlet arazilerini paylaşmışlar veya ellerindeki iktâları, özel mülk hâline dönüştürmüşlerdir.

6. Beylikler Döneminde Arazi Mülkiyet Sistemi

Büyük Selçuklu sonrasındaki tarihî akış bağlamında timarın Anadolu Selçukluları sonrası ve Osmanlı öncesinde Anadolu beyliklerinde de var olup olmadığı da incelenmeye değer bir konudur. Ne yazık ki bu döneme ait hiçbir tahrir (kadastral) kaydı bugüne ulaşamamıştır. Mevcut belgeler, vekâyinâmelerin ve Osmanlı tahrir defterlerinin içindeki dağınık birkaç bilgiden ibaret olarak kalmaktadır.

Fatih Sultan Mehmet döneminde (1464-1465) Teke sancağında yapılan bir tahrirle ilişkin kayıtlar, (hangisi olduğu bilinmemekle birlikte) Sultan Alâeddin dönemine ait bir timarı işaret etmektedirler. Burada söz konusu olan bu adı taşıyan üç Selçuklu sultanından birinden başkası olamaz. Bunlar I. Alâeddin Keykûbâd (1220-1237), II. Alâeddin Keykûbâd (1249 -1254) ve III. Alâeddin Keykûbâd (1298 - 1302)'dir.

İstanbul'daki Başbakanlık Arşivlerinde, Fatih Sultan Mehmet tarafından ilhak edilen Karaman Beyliğine ilişkin ve buranın fethinden hemen sonra düzenlenmiş mufassal (tafsilâtlı) tahrir defterinin (1466-1468) bir parçası muhafaza edilmektedir. İl yazıcı (Tahrir Emni), bahse konu durumların çoğunda yeni timarlarının beratının tarihini ve eski hak sahibinin adını kaydetmektedir. Eski ve yeni hak sahiplerinin adlarının mukâyesesi, timarların yerli unsurların ellerinden alınarak çoğunlukla Rumeli kökenli olan yeni timarlılara tevcih edildiklerine dair bir çıkarsamayı mümkün kılmaktadır. İl yazıcı bazen bunların hangi şehirden olduklarını, bazen de hangi milliyetten olduklarını belirtmektedir. Bazı durumlarda il yazıcı tarafından kesinlemeler de yapılmaktadır. 25 Temmuz-3 Ağustos 1465 dönemindeki kayıt esnasında, il yazıcı, Meledos Kalesi komutanı Hacı Hoşkadem’e tevcih edilen timarı kaydederken Saraycuk köyünün eski tarihlerden beri kale komutanının (dizdarın) timarı olduğunu bildirmektedir. Aynı şekilde, Bürcek köyünün eski tarihlerden beri Akşehir kadısının gelirini meydana getirdiğini bildirmektedir (17-26 Nisan 1466). Birçok durumda Osmanlı merkezi, çeşitli kimselerin ellerindekileri almaktadır. Örneğin bir Karamanlı hanım sultanı olan Emirze Karamanî’nin gelirlerinden yararlandığı köyler ondan alınmıştır. Diğer yandan, Osmanlı merkezinin, Karaman Beyi İbrahim Bey tarafından timar hakkında verilmiş olan teyid hükmünü (mukarrernâme¹⁹) kaybetmiş olan bir timarının beratını yenilediği de vâkîdir. Nihâyet, yapılan bir araştırma da aynı şekilde, Karaman Beyliğinde Osmanlıların gelmelerinden önce timarların mevcudiyetini göstermektedir. Anadolu beyliklerinde timarların varlığının bir diğer kanıtı da (bahse konu beyliklerin Osmanlı tarafından ilhâkı sonrasında da özel özel bir statüden yararlanmaya devam etmiş olan) sipâhizâdelerdir (sipahi oğullarıdır). Karaman Beyleri Mehmed (1402-1425) ve İbrahim (1425-1463) dönemlerinde bir sipâhizâde kesiminin varlığı bildirilmiştir. Diğer yandan (Osmanlı dönemi -İstanbul-Maliyeden devrolunan) Başbakanlık Arşivindeki (Karaman'ın bir kısmına -Beyşehir, Ilgun, Zengicek,

¹⁹ Osmanlılar’da görev ve makamlar sözleşmeli statüye benzer şekilde belirli sürelerle verilmekte olup süre sonunda görev uzatılırsa buna “ibka” veya “mukarrer”, görev başkasına verilirse buna da “tevcih” denilirdi. Bu kararı içeren yazılı belgelere de ibkânâme ve mukarrernâme denirdi.

İnsuyu ve Akşehir'e- ait mufassal tahrir defteri (29 Ağustos 1466-23 Nisan 1468 döneminde düzenlenen) 241 numaralı belge (tahrir defteri) de Karaman Beyliğinde hazine gelirlerinin timar olarak devri usulünün bilindiğini kanıtlamaktadır.

İki Osmanlı vekâyinâmesi Sultan Yıldırım Bayezid'in Aydın ilinin fethinden sonra, beyliğin eski sipâhilerinin timar beratlarını yenilediğini bildirmektedirler.

Dulkadiroğulları Beyliğinin (1337-1522) Osmanlılar tarafından ilhakından sonra tanzim edilmiş olan bir mücmel tahrir (tapu kayıt) defterinde Şehsuvaroğlu Ali Bey (d. ? – ö. 1522) döneminde mevcut pek çok timar kaydedilmiştir. İki unsur bu beylikteki timarların varlığını teyid etmekte olup, bunlardan ilkinde Alâüdevle Bozkurt Bey (1479-1515) "kanun-u sipâhi"den söz etmekte; bir başka kanunnâme de eski Dulkadir Kanunu uyarınca sipâhizâdelerin ne resm-i ağnam (keçi-koyun yahut küçükbaş hayvan vergisi), ne de (bir çeşit çiftçi vergisi olan) salgun ödemekle yükümlü olmadıklarını bildirmektedir. Bu bilgiler, Dulkadiroğulları Beyliğinde timarlardan yararlanan bir toplumsal kesimin mevcudiyetine işâret eder. Ömer Lutfi Barkan tarafından yayınlanan bir belge de (halkın çoğu için hayvan yetiştiriciliğinin başlıca geçim faaliyeti olduğu) bu beylikte timarlıların resm-i ağnamdan yararlandıklarını göstermektedir.

Âşıkpaşazâde (1400-1484) ve Neşrî (d. ? - ö. 1520) gibi tarihçiler Menteşe Beyliğinin Sultan Yıldırım Bayezid tarafından fethini anlatırlarken, aynı zamanda bu hükümdarın eski sipâhilerin timarlarını teyid ettiğini kaydetmektedirler.

Bilindiği üzere, Ankara Savaşı sırasında (28 Temmuz 1402) Aydın, Germiyan, Menteşe ve Saruhan birlikleri, Timur ordusu saflarında yer alan beylerini görüp tanıdıktan sonra, karşı tarafa geçmişlerdir. Bu birliklerin timarlılar ve maiyetleri tarafından meydana getirilmiş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Osmanlı öncesinde Anadolu beyliklerinde hak sahibinin sadece rüsum-ı örfiyyesinden (örfî vergisinden) yararlanabildiği bir timar cinsi mevcuttu. Bu cinsten timarların birçok Anadolu eyâletinde mevcudiyeti teyid edilmiş ve bunlardan bazıları da ancak Yavuz Sultan Selim döneminde (1512-1520) Osmanlı Devleti'ne ilhak edilebilmiştir. "Divanî timar" adını verilen bu bölgelerin timarları, Osmanlıların gelmelerinden öncesine ait olan bir gelir aktarımı tarzını sürdürmüştür. Osmanlı merkezinin, kendi memurlarının buralara gelmelerinden önce, eyâlette geçerli olan bu beyliklerin arazi iktisap şeklini benimsemiş olduğunu varsaymak mantıksız değildir.

Akkoyunlu Devleti'ne (1340-1514) ilişkin olarak da güvenli bilgiler bulunmaktadır. Bunlar Bayburt ve Erzincan'ın fethinden (1516) hemen sonra Yavuz Sultan Selim tarafından yayınlanan iki kanundur. Arazi yönetimine ilişkin Akkoyunlu kurumları hakkındaki bilgiler çok fazla değildir; ancak bu bölgede divanî cinsten timar ile ortak çizgilere sahip (Moğolca razı olmak, kabul etmek, tanımak, tahsis etmek anlamalarına gelen) "soyurgal"²⁰ adlı bir arazi edinim şekli bulunmaktaydı. Moğolların İran'a ve civarı bölgelere yerleşmelerinden sonra "soyurgal" terimi Farsçaya geçmiş, bu kelimenin Osmanlıcadaki ve Anadolu Türk lehçelerindeki varlığı da teyid edilmiştir. Buralardaki kullanımı

²⁰ Soyurgal; Altın Orda Devleti gibi Cengiz Han sonrası Moğol devletlerinde, özellikle de İran, Azerbaycan ve Anadolu'nun doğusunda kurulan Türkmen beylikleri ile Bâbürlüler'de başarılı komutanlar ile ele geçirilen yerlerde mdirenmeden merkezî otoriteye bağlılık gösteren yöneticilere, Hristiyan ruhbanları dâhil din adamlarına, sanatkâr ve ediplere verilen bir ihسانın ve belgesinin adıdır. Ortaylı'ya göre soyurgal eski yönetici sınıfa ve arazi sahiplerine bolca bahşedilen bir imtiyazdır. Bunun sebebi ise açıktır. Güçsüz bir bürokratik mekanizmaya sahip olan geleneksel devlet taşrada kendi bölgelerinde idârî, malî, adlî işleri yürüten eski zümreyi yok edip bir otorite boşluğu yaratmaktansa onlarla ittifakı tercih etmiştir. Böyle bir ihšana kavuşan kimse aynı zamanda "tarhan" unvanını elde etmiş sayılıyordu. Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinde soyurgalın yanı sıra "tuyul" da görülür; aradaki fark ise tuyulun irsî olmayıp görev/zamana bağlı bir vergi muafiyeti içermesidir. İnalıcı'ya göre Osmanlılar'daki temliknâme özetle soyurgalın dengidir. İslâm devletlerinde yönetimin dağılımı temlik, soyurgal, yurtluk-ocaklık ve mâlikâne-mukâtaa şeklinde görülmektedir. Köken itibariyle soyurgalın iktâ sisteminin değiştirilmiş bir biçimi olduğu anlaşılmakta, ancak onun yalnız hizmet karşılığı değil daha çok bir bağış şeklinde verildiği görülmektedir. Bunun yanı sıra soyurgal, sahibine ayrıca hem dokunulmazlık hem de idârî ve hukukî haklar kazandırmaktaydı. İlk kez 13'üncü yüzyılın sonlarında İran'da ortaya çıkan bu sistem İlhanlı Devleti'nin parçalanmasından sonra Celâyirîler, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Timurlular ve Safevîler tarafından yaygın biçimde uygulanmış, özellikle günümüze Safevîler devrine ait pek çok belge ulaşmıştır.

Moğolların Anadolu'ya gelmelerinden sonra ortaya çıkmış ve tercihan, hükümdar tarafından irsî olarak tevcih edilen bir varlığı ifade etmek için kullanılmıştır. Rus doğu bilimci ve diplomatı Vladimir Fedorovich Minorsky (1877-1966)'ye bu terimin halk dilinde iktâ terimi yerine kullanıldığını ifade eder. Bu kurumda, hak sahibi kendine tevcih edilen varlık - arazi üzerindeki hakları toplamaktaydı. Burada söz konusu olan ve irsî olarak devredilen örfî resimlerdir (rûsum-ı örfiyye). Bu kurum eşzamanlı olarak Özbeklerde de bulunmaktaydı. Divanî timar ile soyurgal arasındaki ortak nokta, aynı tipten vergilerin toplanması olmakla birlikte ilki ikincisinden farklı olarak irsî değildir.

Yakın tarihlerde yapılmış olan araştırmalar diğer Anadolu bölgelerinde divanî tipten timarların varlığını ve bunların köklerinin Akkoyunlular öncesine dayandığını kanıtlamışlardır. Hatta bu kökleri 13'ncü yüzyıla kadar geri götürmek de mümkündür.

Bu bilgilerin ışığında, (ilerleyen derslerde) timarın Osmanlı Devleti'nin tipik bir kurumu olmadığı anlaşılacaktır. Benzeri bir örgütlenme diğer Anadolu beyliklerinde de mevcuttu. Timar terimi yapısal bakımdan (daha sonra) Osmanlı Devleti'nin yayıldığı bütün alanlarda özdeş olmayan bir örgütlenmeyi kapsamıştır. Bu konuda bir unsur her yerde hazır ve nâzır olup: bir gelirin tevcih edilmesi durumlarının % 99,99'unda gelir tevcih edilen bir hizmet yükümlülüğü getirmektedir.

